

Helena M. Choraczyńska

GENEZA HISTORII LITERATURY POLSKIEJ FELIKSA JANA BENTKOWSKIEGO

Abstract

THE ROOTS OF *HISTORIA LITERATURY POLSKIEJ* BY FELIKS BENTKOWSKI

The article discusses the circumstances in the 19th century that resulted in the development of research and writing on Polish literature. In particular, it presents the phenomena which led to Feliks Jan Bentkowski taking up the challenge of writing *Historia literatury polskiej* [*The History of Polish Literature*] are presented. Both the domestic and foreign models utilised by the author are presented. The impact of this work on the development of bibliographic sciences, library studies and libraries is also discussed.

Key Words: *Historia literatury polskiej* [*The History of Polish Literature*], Polish literary historiography, textbook on Polish literature, Polish historic-literary bibliography.

Słowa kluczowe: *Historia literatury polskiej*, polska historiografia literacka, podręcznik do historii literatury, polska biobibliografia historycznoliteracka.

W związku z przypadającą w 2014 roku okrągłą dwusetną rocznicą ukazania się *Historii literatury polskiej wystawionej w spisie dzieł drukiem ogłoszonych* (t. 1–2, Warszawa–Wilno 1814) Feliksa Jana Bentkowskiego, historyka literatury i bibliografa początku XIX w., warto przypomnieć i prześledzić okoliczności jej powstania, czynniki, jakie na ten fakt wpłynęły, wzory, na których się oparła, oraz rolę i znaczenie, jaką odegrała w pierwszej ćwierci tego wieku.

Feliks Jan Bentkowski przystępując do jej opracowania był młodym, trzydziestoletnim pedagogiem – wykładawcą literatury polskiej w Liceum Warszawskim i początkującym naukowcem, z zamiłowaniem historykiem.

Jakie były wówczas uwarunkowania polityczne kraju, które miały wpływ na rozwój polskiego piśmiennictwa z zakresu literatury. Oddajmy głos historii.

Sytuacja polityczna XIX w. wytyczyła w dużym stopniu kierunek rozwoju polskiej historiografii literackiej. W wyniku upadku państwa spowodowanego trzema rozbiorami przez Rosję, Austrię i Prusy zaczęto szeroko i konsekwentnie podejmować akcję zmierzającą do utrzymania i pogłębienia świadomości narodowej Polaków. Jedną z głównych dróg prowadzących do wspomnianego celu miało być poznanie własnego piśmiennictwa. Tak więc na początku tego wieku pojawiły się apele o to, by opracować całość dziejów literatury polskiej na użytek powszechny¹.

Tego rodzaju postulat znajdujemy na kartach wydanych w roku 1801 *Mysli o pismach polskich...* Adama Kazimierza Czartoryskiego. Wyrażał on potrzebę „[...] wydania historii krytycznej literatury polskiej, która by zajmowała w sobie uwiadomienia bibliograficzne o celniejszych pisarzach, rozebranie ich dzieł i zdanie o nich rozumowane [...]”, a autor tego przedsięwzięcia, jak stwierdzał sam Czartoryski, zdobyłby sobie uznanie Polaków².

W kręgach Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk, z którego wywodził się Czartoryski, żywo interesowano się dawnym piśmiennictwem polskim. Rezultatem tych zainteresowań było pojawienie się, już od 1803 r., potrzeby opracowania oraz wydania podręcznika historii literatury. Tego roku Jan Nepomucen Kossakowski na posiedzeniu Towarzystwa zgłosił projekt ogłoszenia konkursu na dzieło poświęcone dziejom literatury polskiej, zobowiązując się złożyć odpowiednią kwotę tytułem nagrody. Zdaniem Józefa Korpały nie doszło do ogłoszenia konkursu ani do napisania podręcznika. Natomiast według Tadeusza Sterzyńskiego zlecenie przygotowania takiego podręcznika powierzono Cyprianowi Godebskiemu, poecie, członkowi Towarzystwa od 1805 r., współwydawcy „Zabaw Przyjemnych i Pożytecznych”. Godebski, przyjmując to zadanie, jak podał K. Szaniawski, „zrobił rozkład na epoki i zaczął stosownie do planu zbierać wzorowe materiały”³. Niestety jego prace przerwała śmierć w bitwie pod Raszynem.

¹ Na taki kierunek rozwoju literatury zwrócił uwagę Rościśław Skręt w swej rozprawie habilitacyjnej pt. *Historiografia literatury polskiej w XIX stuleciu*, Wrocław 1986, s. 5.

² *Mysli o pismach polskich z uwagami nad sposobem pisania w rozmaitych materiach*, Wilno 1801 [1810], przedruk fotooffsetowy, Warszawa 1981, s. 168–169. Na karcie tytułowej brak autora; pod dedykacją do Ignacego Potockiego widnieje podpis A. Dantiscus, to jest pseudonim A.K. Czartoryskiego. Czartoryski w przypisie podał, że wzorem dla historii literatury miałyby być kurs literatury *Lycee ou Cours de litterature ancienne et moderne* autorstwa Jana Franciszka La Harpe’a wydany w 1786 r. w 18 tomach, cf. F.H. Lewestam s.v. *Laharpe*, [w:] *Encyklopedia powszechna Orgelbranda*, Warszawa 1864, t. 16, s. 627.

³ T. Sterzyński powołał się na A. Kraushara, Towarzystwo Królewskie Przyjaciół Nauk, t. 2, s. 208; S. Makowski podaje, że dopiero w 1805 r. na wniosek Staszica opracowanie podręcznika historii literatury polskiej na wzór dzieła La Harpe’a zlecono C. Godebskiemu; K. Szaniawski podał tę informację w *Mowie na pochwałę C. Godebskiego*, „Gazeta Warszawska”, 1810, nr 10; zob. S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, [w:] *Z dziejów polonistyki warszawskiej. Profesorowi Julianowi Krzyżanowskiemu w dwudziestą piątą rocznicę objęcia Katedry Historii*

Jak stwierdzał dalej T. Sterzyński, niemal jednocześnie z Godebskim Towarzystwo Przyjaciół Nauk wezwało Ignacego Potockiego do napisania podobnego dzieła, który podjąwszy się tego „zebrał i ułożył materiały do [...] historii literatury polskiej”. Burzliwa sytuacja kraju nie pozwoliła mu na ukończenie zamierzonych prac, a materiały rękopiśmienne po jego śmierci zaginęły⁴.

Z kolei Stanisław Makowski wskazał, że w 1805 r. Stanisław Staszic, wygłoszwszy swoje *Myśli o książkach najpożyteczniejszych* na jednym z posiedzeń Towarzystwa Przyjaciół Nauk, zalecił Wydziałowi Literatury m.in. opracowanie podręcznika historii literatury polskiej na wzór dzieła J.F. La Harpe'a *Kurs literatury*, dając wyraz troski tego Towarzystwa o język narodowy.

Jednakże zdaniem T. Sterzyńskiego projekt opracowania historii literatury polskiej nie zrodził się bynajmniej po raz pierwszy w łonie Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Miało to miejsce, jak zauważył, znacznie wcześniej, jeszcze za czasów Rzeczypospolitej, kiedy to dyskutowano na ten temat w gronie bibliografów Jana Andrzeja Załuskiego i Jana Daniela Janockiego⁵.

U S. Makowskiego czytamy, że pomimo śmierci Godebskiego Towarzystwo z powziętego zamiaru nie zrezygnowało, ponieważ w jego ramach podejmowano dalsze inicjatywy w tym kierunku. I tak T. Sterzyński zwrócił uwagę, że Julian Ursyn Niemcewicz w mowie wygłoszonej w 1808 r. na posiedzeniu Towarzystwa Przyjaciół Nauk proponował, aby zajęło się ono „utworzeniem porządnego i rozumowanego katalogu dzieł polskich, od dawnych czasów aż do dzisiejszego wieku w języku naszym wydanych”⁶. Inicjatywa ta pozostała w Towarzystwie bez odzewu. Ponownie w 1813 r. Stanisław Staszic zaproponował, aby kilku spośród członków Towarzystwa zajęło się opracowaniem pojedynczych rozpraw

Literatury Polskiej na Uniwersytecie Warszawskim 1934–1959, Warszawa 1964, s. 120; J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, Warszawa 1969, s. 104.

⁴ T. Sterzyński, *Feliks Bentkowski jako historyk literatury*, b.r., nieopublikowany maszynopis znajduje się w czytelni starodruków Biblioteki Uniwersyteckiej KUL w Lublinie, rkp 566, s. 12–14, 16–17.

⁵ Franciszek de La Harpe tytuł swojego dzieła zaczerpnął od nazwy Instytucji Lycee. Owo Liceum paryskie, założone w roku 1781 r., początkowo pod nazwą Musée, pierwotnie było szkołą praktycznych nauk technicznych i przemysłu, z czasem stało się instytucją dla inteligencji chcącej uzupełnić swoje wykształcenie. W tym Liceum prelegentem był La Harpe, prowadząc wykłady od 1786 do 1798 roku. Z zawodu był literatem, próbującym swych sił w twórczości dramatycznej. Jego *Kurs literatury (Lycee ou Coure de Litterature...)*, jak pisze Maurycy Mann, był trzecim dziełem, które zdobyło wielki rozgłos jako metodyczny zbiór wiadomości o literaturze powszechnej z uwzględnieniem francuskiej. La Harpe zdając sobie sprawę z braku prawdziwej historii literatury chciał swym dziełem ten brak uzupełnić. Jednakże *Kurs literatury* nie odpowiada wymaganiom syntezy historycznoliterackiej ze względu na zastosowany w nim niezręczny podział na rodzaje, który zakłócał porządek chronologiczny jako podstawę każdej historii, zob. S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 120, przypis 17; M. Mann, *Rozwój syntezy literackiej. Od jej początków do Gervinusa*, odbitka z Rozpraw Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków 1911, t. 48, s. 72–76.

⁶ T. Sterzyński, *Feliks Bentkowski jako historyk literatury*, op. cit., s. 15; S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 120, przypis 17.

poświęconych poszczególnym gatunkom literackim, z których miało powstać dzieło obejmujące całokształt literatury pięknej. Prace podjęto, przedkładając już w rok później odpowiednie rozprawy. Jednakże, pomimo starań S. Staszica, do 1821 r. nie udało się ich skompletować i podjęty projekt upadł⁷.

Prawdopodobnie w 1806 r. w kręgach literackich żywe zainteresowanie wywołała rozprawa erudyty Kazimierza Chromińskiego *O literaturze polskiej, mianowicie czasów Zygmuntowskich, to jest złotego wieku pisarzy*⁸. Chromiński jako pracownik Biblioteki Załuskich, współpracownik Ignacego Potockiego, a potem także nauczyciel w liceum w Wilnie, był dobrze obeznany z historią kultury europejskiej XVI wieku. Jego rozprawa miała genezę patriotyczną. Autor chciał w niej przypomnieć „świątynę epokę piśmiennictwa polskiego”, mając na względzie doskonalenie języka ojczystego, do czego, jego zdaniem, najskuteczniejszym środkiem było przywoływanie pisarzy i dzieł złotego wieku własnego narodu. Ramy tej epoki określił datami 1504 i 1638. Oceniając ją wysoko, wskazywał na „geniusz Polaków”, który wówczas objął Europę i „świątynią swoją zabłysnął”. Patriotyzm Chromińskiego przejawiał się w przytaczaniu tylko samych pozytywnych faktów z historii tego okresu. Na poparcie swych twierdzeń, gloryfikujących Polskę zygmuntofską, zacytował sporą liczbę wypowiedzi obcych pisarzy, przytaczał przykłady pierwszeństwa i wyższości Polaków nad innymi narodami. Zawarte w tytule słowo „literatura” rozumiał bardzo szeroko. Włączał bowiem w jej zakres nie tylko piśmiennictwo i język, ale i całą kulturę tej epoki, tj. sztukę, muzykę, teatr, drukarzy, szkoły, biblioteki, a nawet kopalnictwo⁹.

Zainteresowanie wspomnianą rozprawą w kołach literackich było, jak pisze J. Korpała, spowodowane brakiem prac krytycznych i historycznoliterackich w tym czasie¹⁰. Według badaczy literatury, T. Sterzyńskiego i Rościsława Skręta, rozprawa Chromińskiego – pierwsza tego rodzaju w piśmiennictwie polskim – była tym ostatecznym bodźcem, który skłonił Bentkowskiego do energicznego zbierania materiałów do jego przyszłej *Historii literatury polskiej*. Świadczą za tym jego własne słowa, które dość ściśle pomagają określić datę przystąpienia do opracowania tego dzieła.

⁷ Ibidem; J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, op. cit., s. 104; s. v. Godebski Cyprian, [w:] Wielka encyklopedia powszechna PWN, Warszawa 1964, t. 4, s. 296.

⁸ Opublikowana została w „Dzienniku Wileńskim” w 1806 r. i osobno w odbitce pt. *Rozprawa o literaturze polskiej*, Wilno 1806, zob. R. Skręt, *Historiografia literatury polskiej...*, op. cit., s. 6; T. Sterzyński, *Feliks Bentkowski jako historyk literatury*, op. cit., s. 17. Rozprawę Chromińskiego omawia bardzo pochlebnie Bentkowski w wykazie dzieł do historii literatury i bibliografii polskiej potrzebnych w swej *Historii literatury polskiej w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*, Warszawa–Wilno 1814, t. 1, s. 62.

⁹ R. Skręt, *Historiografia literatury polskiej...*, op. cit., s. 6–7.

¹⁰ J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, op. cit., s. 104.

W autobiografii Bentkowski podał informację, że dzieło jego było „owocem ośmioletniej pracy”¹¹. Skoro ukończył je w pierwszych miesiącach 1814 r., należy wnosić (jak dedukował Sterzyński), że do gromadzenia materiałów musiał przystąpić z początkiem roku 1807, a może już w 1806, zatem tuż po prawdopodobnym zapoznaniu się z rozprawą Chromińskiego¹².

Natomiast zdaniem Tadeusza Szperny, punktem wyjścia i zawiązkiem podjęcia prac przez Bentkowskiego nad przyszłą *Historią literatury polskiej* było dziełko profesora berlińskiej Akademii Wojskowej Tomasza Szumskiego *Krótki rys historii literatury polskiej od najpóźniejszych do teraźniejszych czasów* (Berlin 1807). Szperna wysnuł taki wniosek na podstawie odnalezionego w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie interfoliowanego egzemplarza rozprawy Szumskiego z licznymi odręcznymi uwagami Bentkowskiego. Na egzemplarzu tym znalazły się jego komentarze i bibliograficzne dopełnienia oraz opracowane w celach pomocniczych indeksy: autorski i rzeczowy. Jak zauważył Szperna, Bentkowski podobne skorowidze sporządził na końcach dwóch innych prac o charakterze bibliograficznym: Szymona Starowolskiego *Scriptorum poloniarum Hecatontas* (wyd. 3 z 1734 r.) i Dawida Brauna *De scriptorum Poloniae et Prussiae historicorum...* (1723)¹³.

Makowski rozważając początki, jakie miały wpływ na podjęcie prac przez Bentkowskiego nad *Historią literatury polskiej*, przyjął rok 1809, a więc datę późniejszą niż wspomniani badacze. Jej genezę wiązał bowiem z zajęciami, które Bentkowski prowadził w Liceum Warszawskim, a mianowicie z tym okresem, w którym objął stanowisko po Konstantym Wolskim, co miało miejsce na początku roku szkolnego, tj. 15 września 1809.

Bentkowski otrzymał wówczas stanowisko profesora literatury polskiej oraz piastowaną dotąd przez Wolskiego posadę kierownika nauczania języka polskiego, stylu i literatury (K. Wolski natomiast został dyrektorem Wydziału Ksiąg Elementarnych w Izbie Edukacyjnej)¹⁴.

Tak więc od roku szkolnego 1808/1809 wykładał Bentkowski w najwyższych klasach Liceum (V, VI) kurs literatury polskiej w porządku chronologicz-

¹¹ J. Bieliński, *Królewski Uniwersytet Warszawski (1816–1831)*, Warszawa 1912, t. 3, s. 529.

¹² T. Sterzyński, *Feliks Bentkowski jako historyk literatury*, op. cit., s. 17–19, 25.

¹³ T. Szperna, *Kształtowanie się bibliograficznych zainteresowań Feliksa Bentkowskiego*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum, 1999, nr 9, s. 71. Dane na temat spuścizny Bentkowskiego podane przez T. Szperną są już dziś nieaktualne, gdyż w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie po opracowaniu spuścizny Bentkowskiego wprowadzono nowe sygnatury. Z aktualnego inwentarza zespołu akt Spuścizny Feliksa Bentkowskiego za lata 1802–1854 (nr zespołu 458/III) opracowanego przez Agnieszkę Jarosz wynika, że *Krótki rys historii i literatury...* T. Szumskiego posiada dawną sygnaturę 11, obecna sygnatura to 7. Rozprawa Szumskiego według opisu z inwentarza stanowi obszerny rękopis liczący 392 strony.

¹⁴ S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 112, 115; J. Bieliński, *Królewski Uniwersytet Warszawski (1816–1831)*, op. cit., t. 3, s. 527.

nym i systematycznym. Opracowany zaś w 1809 r. ramowy konspekt wykładu oraz gromadzone przez kolejne lata materiały bibliograficzne stały się podstawą do napisania, w ciągu stosunkowo krótkiego czasu, obszernego dzieła o literaturze polskiej¹⁵.

Jak zaznaczył T. Szperna, Bentkowski już wcześniej, bo podczas wakacji w sierpniu tegoż roku, przewidując pomyślne dla siebie rozwiązanie całej sprawy (tj. objęcie zwolnionego przez Wolskiego etatu), przygotował *Plan Historii literatury polskiej*. Posłużył mu on do opracowania ramowego konspektu wykładów z literatury pięknej¹⁶.

Z kolei S. Makowski uznał, że na przełomie lat 1808/1809 Bentkowski dla klasy VI opracował krótki rys literatury polskiej „przez wszystkie wieki”, jednakże szczegółowe rozważania o tym przełożył na rok następny. Ze sprawozdania S.B. Lindego, dyrektora wspomnianego Liceum, za rok szkolny 1809/1810 dowiadujemy się, jak wyglądał program nauczania tego przedmiotu przez Bentkowskiego.

Uczniowie tej klasy [tj. VI] zebrali już wprawdzie w klasach niższych cząstkowe wiadomości o pisarzach ojczystych, lecz tutaj dopiero daje się historia literatury polskiej w całej obszerności wystawieniem stanu nauk przez wszystkie wieki i każdej umiejętności w szczególności, wymieniając pisarzy i dzieła podług klasyfikacji zachowanej w dziele p. Karłankas pod tytułem *Historia nauk wyzwolonych*¹⁷. Naprzód wyłuszczył nauczyciel urzędzenia, środki i okoliczności, które się przyczyniły do wzrostu cywilizacji i kwitnienia nauk, jako też i przeszkody, których powszechne oświecenie lub pojedyncze nauki w narodzie naszym doznawały. Po takowym wstępie wymienił pisma, których wiadomości o historii literatury naszej zasięgnąć można. Podzieliwszy potem całą historię literatury na pięć okresów, wystawił obraz stanu nauk przez wszystkie wieki, starając się osobiście o dokładne oznaczenie panującego gustu i rozmaitych kolei, których język polski i powszechne oświecenie za rządów każdego monarchy doznawało. Dalej mówił o najdawniejszych pomnikach

¹⁵ S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 112.

¹⁶ Według inwentarza zespołu akt Spuścizny Feliksa Bentkowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie w notatkach F. Bentkowskiego dotyczących gramatyki polskiej autorstwa Aleksandra Adamowicza dla Niemców uczących się polskiego są także materiały zbierane do historii literatury polskiej. W tym rękopisie od strony 280 widnieją rozpisane *Plan Historii Literatury Polskiej* ręki Bentkowskiego. Dawna sygnatura tego rękopisu to 12, obecna 1. Jest to oryginalny rękopis liczący w sumie 314 stron; cf. T. Szperna, *Kształtowanie się bibliograficznych zainteresowań Feliksa Bentkowskiego*, op. cit., s. 72, przypis 24.

¹⁷ Przytoczone dzieło Feliksa do Juvenel de Carleucas pt. *Historia nauk wyzwolonych* (Warszawa 1766), jak podaje S. Makowski, ukazało się w jednym tomie w przekładzie polskim dokonany przez jezuitę Górskiego pod patronatem komendanta Korpusu Kadetów A.K. Czartoryskiego, który przeznaczył je „ad usum Korpus Kadetów”. Tłumaczenie to stanowiło usystematyzowany zbiór wiadomości o pisarzach polskich, dając pierwszy zarys literatury polskiej. Stąd ponad pięćdziesiąt lat używano go w szkołach, a późniejsi historycy literatury niejednokrotnie powoływali się na nie i wskazywali jako wzór. Można powiedzieć, że był to pierwszy w Polsce zarys literatury ojczyźnej i powszechnej, zob. S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 116; idem, *O najdawniejszych podręcznikach historii literatury polskiej. Z polskich tradycji metodycznych*, „Polonistyka”, R. 14, 1961, nr 2, s. 26–27.

języka polskiego tak wierszem, jak prozą, o dziełach traktujących o języku polskim w ogólności i w szczególności. Prócz tego ukończono w tym roku historią poezji ojczystej we wszystkich jej oddziałach, przyłączając zawsze wiadomości bibliograficzne jako do historii literatury niezbędne. W roku następnym dalszy będzie ciąg, a mianowicie historia nauk filozoficznych, matematycznych, historycznych i nauk przyrodzenia¹⁸.

Przytoczony tu dwuletni program wykładów stał się pierwszym szkicem obszernego dzieła. Wyłożone w nim poglądy na literaturę zostały rozwinięte, a zakres materiału rozszerzony, jedynie układ pozostał ten sam. Konkludując, S. Makowski stwierdzał, że głównym źródłem prac nad *Historią literatury polskiej* były wspomniane wykłady prowadzone przez Bentkowskiego w Liceum Warszawskim. Obok nich drugim nie mniej ważnym źródłem i jednocześnie zapowiedzią dzieła obejmującego całokształt piśmiennictwa polskiego była rozprawka pt. *Wiadomości o najdawniejszych książkach drukowanych w Polsce, a w szczególności o tych, które Jan Haller w Krakowie wydał* (Warszawa 1812)¹⁹, w której Bentkowski doskonalił swój warsztat naukowy.

Przejdźmy teraz do rozważań nad przyczynami, jakie miały wpływ na podjęcie przez Bentkowskiego pracy nad *Historią literatury polskiej*. T. Sterzyński zaliczył do nich czynniki patriotyczne, głównie zwrot ku przeszłości. Wyrazem tych tendencji była ciągle odczuwana potrzeba stworzenia historii literatury polskiej jako historii narodowej. Według niego istniały także pobudki natury naukowej, tj. wpływ atmosfery naukowej uniwersytetu w Halle, w szczególności wykłady Fryderyka Augusta Wolffa z historii literatury greckiej i łacińskiej. Zajmował się on wyczerpująco i w sposób nowatorski zagadnieniami historii literatury, podkreślając jej znaczenie i doniosłość w ogólnym systemie wiedzy. Stąd dla T. Sterzyńskiego nie było bezzasadnym przypuszczenie, że wykłady niemieckiego profesora wzbudziły w Bentkowskim bliższe zainteresowanie się historią literatury²⁰.

Podobne pobudki i oddziaływania naukowe mające wpływ na Bentkowskiego pochodziły, według tego badacza, z drugiego ośrodka w Halle, mianowicie z redakcji „Allgemeine Literatur Zeitung”. Czasopismo to reprezentowało wysoki poziom naukowy i posiadało duże znaczenie i autorytet nie tylko w nie-

¹⁸ *Na publiczny popis uczniów Warszawskiego Liceum...*, Warszawa 1810, cyt. za: S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 115–116.

¹⁹ Rozprawka Bentkowskiego była odpowiedzią na broszurkę dotyczącą inkunabułów krakowskich J.S. Bandtkiego pt. *De Primus Cracoviae in arte typographica incunabulis* (Kraków 1812), którą zapoczątkował nowy okres rozwoju bibliografii w Polsce. Dziełko Bandtkiego uprzytomniło Bentkowskiemu doniosłość badań nad dziejami drukarstwa i piśmiennictwa, a także ukazało mu ogrom trudności pojawiających się na drodze naukowego opracowania dziejów literatury. Trudności te tym bardziej potęgował fakt, że nie było studiów przygotowawczych ani krytyki literackiej, co było spowodowane opóźnieniem w rozwoju i organizacji nauki polskiej. Zob. J. Korpała, *Zarys dziejów bibliografii w Polsce*, Wrocław 1953, s. 53; i d e m, *Dzieje bibliografii w Polsce*, op. cit., s. 105–106.

²⁰ T. Sterzyński, *Feliks Bentkowski jako historyk literatury*, op. cit., s. 2–4.

mieckim, ale nawet i w europejskim ruchu naukowym. W zamieszczanych w nim recenzjach niejednokrotnie podnoszono doniosłość historii literatury. Samo czasopismo dzięki swemu układowi mogło uchodzić za uzupełnienie podręczników do historii literatury powszechnej, stanowiąc przegląd krytyczny bieżącego piśmiennictwa. Zatem za pośrednictwem „Allgemeine Literatur Zeitung” zetknął się Bentkowski z najnowszym europejskim ruchem naukowym, a zwłaszcza niemieckim²¹.

Za nowy czynnik, który miał wpływ na powstanie głównego dzieła Bentkowskiego, T. Sterzyński uznał także konkretne potrzeby szkolnictwa Księstwa Warszawskiego, mówiąc ściślej, brak podręcznika do literatury polskiej do użytku szkolnego²².

Zdaniem J. Korpały, to sugestie A.K. Czartoryskiego skłoniły Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych do podjęcia inicjatywy opracowania podręcznika do historii literatury dla klas VI szkół wojewódzkich²³. Z tym zamysłem Towarzystwo zwróciło się do Bentkowskiego, jako uznanego pedagoga-historyka, by powierzyć mu zadanie opracowania takiego podręcznika.

Na sesji z 16 października 1811 r. (prawdopodobnie na wniosek S.B. Lindego jako jego członka) wystosowało pismo następującej treści:

Wiedząc, z jaką gorliwością W.J.O. Bentkowski profesor w Liceum Warszawskim pracuje w zbieraniu bibliografii polskiej, gdy podług planu nauk na szkoły departamentowe, w klasie VI, krótki rys literatury polskiej dawać wypada, a do tego koniecznie potrzebna jest książka dla uczniów, zwywa GO, aby się chciał ułożeniem takowego zatrudnić i Towarzystwo w tej mierze uwiadomić²⁴.

Towarzystwo to domagało się bowiem zwięzłego podręcznika o charakterze wybitnie syntetycznym, Bentkowski zaś nie dostrzegłszy na razie zasadniczej rozbieżności między intencjami Towarzystwa a charakterem zebranego przez siebie materiału podjął się tego zadania, żywiąc przeświadczenie, że dokładność prac przygotowawczych oraz dotychczasowa praktyka pedagogiczna pozwolą mu sprostać zaufaniu instytucji.

²¹ Ibidem, s. 4–6; Bentkowski od 1806 r. został członkiem czynnym Towarzystwa w Halle, które wydawało „Allgemeine Literatur Zeitung”, stał się jej stałym korespondentem, przysyłając recenzje m.in. dotyczące literatury i oświaty w Polsce oraz liczne sprawozdania o ważniejszych dziełach pojawiających się w Polsce. Współpraca z redakcją tego niemieckiego periodyku trwała do 1820 r., zob. J. Bieliński, *Królewski Uniwersytet Warszawski (1816–1831)*, op. cit., t. 3, s. 526, 528–529; B. Chlebowski, *Jan Feliks Bentkowski*, odbitka z „Przeglądu Pedagogicznego”, R. 1, 1882, nr 6–7, s. 116.

²² T. Sterzyński, *Feliks Bentkowski jako historyk literatury*, op. cit., s. 19.

²³ J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, op. cit., s. 105.

²⁴ Cyt. za: T. Sterzyński, *Feliks Bentkowski jako historyk literatury*, op. cit., s. 22–23; w przypisach Sterzyński powołuje się na zasoby Archiwum Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych: *Odezwy Towarzystwa do różnych magistratur i poszczególnych osób*, vol. I, fol. 246.

Dlatego też w liście z 28 października 1811 r. adresowanym do Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych odpowiadał:

Na odezwę Prześwietnego Towarzystwa Elementarnego, abym się ułożenia dzieła o literaturze polskiej, dla klasy VI szkół departamentowych służyć mogące, zatrudnił, mam honor odpowiedzieć, iż wszelkiej przyłożę usilności, aby chlubnem dla mnie wezwaniu Prześ. Towarzystwa zadosyć uczynił²⁵.

W momencie otrzymania tej propozycji Bentkowski był już kierownikiem biblioteki Liceum i miał sporo zgromadzonych materiałów oraz gotowy konspekt wykładów o literaturze²⁶. Rys ten zaadaptowany i wzbogacony o ogromny materiał bibliograficzny utworzył tom pierwszy przyszłej *Historii literatury polskiej*.

S.B. Linde, znając zaawansowany stan jego prac nad wspomnianym konspektem, w swym sprawozdaniu za rok szkolny 1810/1811 podał pierwszą informację o tym, że Bentkowski zebrane z różnych źródeł materiały o piśmiennictwie polskim zamierza wydać drukiem²⁷.

Zdaniem R. Skręta, Bentkowski początkowo zajmował się dawnym piśmiennictwem polskim wyłącznie na potrzeby szkoły i miał zamiar napisać podręcznik historii literatury polskiej²⁸. Jednak ze względu na fakt, że do warsztatu dla przyszłej *Historii literatury polskiej*, jaki zorganizował, napływały coraz bogatsze opracowania bibliograficzne od różnych zbieraczy, bibliografów, bibliofilów oraz uczonych erudytów, które przekroczyły kilkakrotnie ramy podręcznika szkolnego, to przesądziło o sposobie realizacji zamówienia. Dlatego porzucił pierwotny zamiar i zdecydował, że cały zebrany materiał uporządkuje i w postaci obszernego dwutomowego dzieła wyda drukiem²⁹.

Publikując *Historię literatury polskiej* miał świadomość, że jego dzieło wymaga jeszcze dopracowania, wzbogacenia i licznych uzupełnień. Dlatego zwracał się do opinii publicznej z prośbą o krytyczne uwagi, by zechciała kie-

²⁵ Cyt. za: T. Sterzyński, *Feliks Bentkowski jako historyk literatury*, s. 24; Sterzyński w przypisie ponownie powołuje się na Archiwum Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, na *Odezwy i listy Towarzystwa*, vol. I, fol. 143.

²⁶ Zdaniem J. Korpały, konspekt dzieła Bentkowskiego stanowił anonimowy rękopis znajdujący się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, sygn. 3265, pt. *O literaturze polskiej*. Tego zdania jest też S. Makowski, który uzupełniając wiadomości podał, że rękopis ów pochodzi ze zbiorów rejenta sieradzkiego A. Pstrokońskiego z Baryczy i liczy 163 strony tekstu. Ten pogląd podziela także T. Szperna, zob. J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, op. cit., s. 105, przypis 5; S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 116, przypis 14; T. Szperna, *Kształtowanie się bibliograficznych zainteresowań Feliksa Bentkowskiego*, op. cit., s. 72, przypis 25.

²⁷ S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 116.

²⁸ R. Skręt, *Historiografia literatury polskiej w XIX stuleciu*, op. cit., s. 8.

²⁹ J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, op. cit., s. 108.

rować je, czy to na łamach czasopism, czy to bezpośrednio w listach, do niego lub do księgarni Zawadzkiego³⁰.

Dopiero po zapoznaniu się z tymi uwagami Bentkowski miał przystąpić do opracowania podręcznika szkolnego w postaci krótkiego rysu. Jak się okazało, nigdy tego planu nie udało mu się zrealizować³¹.

Zdaniem J. Korpały, Bentkowski miał świadomość, że napisanie podręcznika historii literatury musi być poprzedzone opracowaniem bibliografii, stąd powiększał zbiory materiałów, które w zasadzie gromadził osobiście w ówczesnych dostępnych mu bibliotekach krajowych. Korzystał przede wszystkim ze zbiorów biblioteki Liceum Warszawskiego, której był kierownikiem, co umożliwiło mu swobodne korzystanie z jej zasobów. Także dogodnym polem działań badawczych była dla Bentkowskiego otwarta w 1811 r. w Warszawie do użytku publicznego biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk, mająca pokaźny księgozbiór. Bentkowski czerpał również materiały i informacje od kierowników innych bibliotek, jak: Biblioteki Publicznej przy Sądzie Apelacyjnym zarządzanej przez Mateusza Kozłowskiego³², księżnicy księży misjonarzy nadzorowanej przez Michała Szymonowicza, pijarskiej przez Szymona Bielskiego oraz puławskiej Czartoryskich, którą zajmował się Jan Kruszyński po Gotfrydzie Erneście Grodku³³.

Bentkowski zbierał ponadto materiały do *Historii literatury polskiej* ze źródeł bibliograficznych drukowanych oraz rękopiśmiennych, a główne informacje o nich zawarł w przedmowie do jej tomu pierwszego. Wśród nich znalazły

³⁰ Bentkowski pisał: „Ale zapomnieć nie trzeba, iż materiały te wielkiego uzupełnienia, pomnożenia i sprostowania potrzebują. Każdy piszący oczekuje krytyki, i jeżeli słuszna, przyjąć ją powinien nie tylko bez obrazy, ale z wdzięcznością. W takowej myśli wyglądam jej ja także, i upraszam o nią szczerze, bo wiem, że dzieło tego rodzaju z pierwszym zjawieniem się bez błędów być nie może”, zob. F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej*, op. cit., t. 1, przedmowa, s. XII–XIII.

³¹ Jak wiadomo, zamiast podręcznika F. Bentkowski zamierzał opublikować poprawioną i uzupełnioną drugą edycję swego dzieła już w momencie jej wydania. W tym przedsięwzięciu początkowo pomagał mu Ambroży Grabowski, potem Mikołaj Malinowski, a po nim Ludwik Sobolewski (prawdopodobnie za sprawą J. Zawadzkiego). Jednakże śmierć Sobolewskiego przerwała prace nad drugą edycją i ostatecznie jej nowym redaktorem został Adam Benedykt Jocher, który wydał inne dzieło oparte m.in. na notatkach Bentkowskiego pt. *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce*. Zob. J. Korpała, *Dzieje drugiej edycji Historii literatury polskiej Bentkowskiego*, Kraków 1979, s. 7–11, 16–17; S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 117; J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, op. cit., s. 107; idem, *Zarys dziejów bibliografii w Polsce*, op. cit., s. 53.

³² Mateusz Kozłowski (1764–1834), bibliotekarz, towarzysz T. Czackiego w jego podróżach bibliofilsko-kolekcjonerskich po kraju. Na stanowisko bibliotekarza i archiwistę Biblioteki Publicznej przy Sądzie Apelacyjnym powołano go w 1812 r., miała ona stanowić dostępną bibliotekę narodową. W 1817 r. jej księgozbiór wcielono do biblioteki organizowanej przy powstającym w Warszawie uniwersytecie. Kozłowskiego natomiast zwolniono z posady. Zob. I. Treichel, s.v. *Kozłowski Mateusz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, Wrocław 1970, t. 15, s. 23.

³³ S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 116, przypis 15.

się wiadomości od Jana Kruszyńskiego o rzadkich dziełach znajdujących się w Puławach³⁴. S.B. Linde udostępnił mu spis „pism polskich”, jakie wykorzystał w swoim *Słowniku języka polskiego*, sporządzony w oparciu o księgozbiór Ossolińskiego w Wiedniu. Dostarczył także wiadomości w postaci rękopiśmiennych notatek bibliograficznych o cennych drukach, które zgromadził również w oparciu o wspomniany księgozbiór. Bentkowski, dzięki Lindemu, miał też okazję przejrzeć rękopis *Dykcjonarza poetów* Michała Hieronima Juszyńskiego³⁵.

Dodatkowo księgarz wileński Józef Zawadzki udostępnił Bentkowskiemu materiały do *Dykcjonarza sławnych Polaków* oraz zasobne zbiory swojej księgarni. Bentkowski wspominał, że korzystał także z księgozbiorów prywatnych gorliwych zbieraczy piśmiennictwa Kajetana Kwiatkowskiego³⁶ czy Jerzego Wincentego Bandtkiego, z dostępnym wówczas dorobkiem bibliograficznym J.A. Załuskiego i J.D. Janockiego. Bentkowski uzyskał też pomoc ze strony brata Wincentego Bandtkiego – Jerzego Samuela Bandtkiego, który powierzył mu swą pracę dotyczącą literatury prawniczej³⁷.

Z punktu widzenia bibliograficznego istotnym faktem było to, że Bentkowski wskazywane przez siebie dzieła starał się opisywać z autopsji³⁸, stąd wyjaśniał: „skoro więc przy dziele jakowem żadnej nie przytaczam obcej powagi, dowodem jest, że sam je w rękę miałem”³⁹. Korzystał również z prac swych poprzedników, badaczy bibliografii polskiej: Jana Andrzeja Załuskiego, Szymona Starowolskiego, Daniela Jana Janockiego, Józefa Sołtykowicza i innych, którzy pisząc o jakimś dziele zaznaczali, czy mieli je w rękę czy też znali tylko z obcych opisów⁴⁰. Oprócz tego wykorzystywał różnorodne materiały, jak

³⁴ Ibidem; Jan Kruszyński (1773–1845) w latach 1804–1812 był kustoszem zbiorów w Świątyni Sybilli w Puławach, powołany przez Izabelę Czartoryską. Zajmował się tam również biblioteką. Zob. Z. Ciechanowska, s.v. *Kruszyński Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, Wrocław 1870, t. 15, s. 439–440.

³⁵ F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej*, op. cit., t. 1, s. 62–63; zob. S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 116–117.

³⁶ Kajetan Kwiatkowski (1770–1852), historyk i zbieracz książek, członek Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. Zgromadził w Warszawie księgozbiór liczący kilka tysięcy, złożony głównie z dzieł polskich i Polski dotyczących, m.in. starych druków pochodzących z bibliotek klasztornych. Zob. K. Pieńkowska, s.v. *Kwiatkowski Kajetan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, Wrocław 1971, t. 16, s. 356–358.

³⁷ Znalazła się ona po dokonanych przez Bentkowskiego poprawkach w II tomie jego *Historii literatury polskiej*; J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, op. cit., s. 107.

³⁸ Przy omawianiu dzieł Szymona Starowolskiego *Scriptorum Polonicorum Hecatonas...* Bentkowski podaje, że „używał edycji Weneckiej”, która była najlepsza. W przypadku innego dzieła tegoż polihistora jak *Polonia sive status regni Poloniae descriptio* czytamy, że jego drugie i czwarte wydanie znajduje się w bibliotece Liceum Warszawskiego, zob. F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej*, op. cit., t. 1, s. 4–5, 8, 19.

³⁹ F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej*, op. cit., t. 1, s. IX.

⁴⁰ Bentkowski wyjaśniał: „[...] przestać na ten czas musiałem na powadze autorów, którzy o dziełach naszych bądź z umysłu pisali, bądź nawiasem wzmianki o nich czynią. [...] największą w tej mierze wiarę daję Janockiemu, Załuskiemu, Sołtykowiczowi, którzy mówiąc o dziele

pochwały sławnych Polaków ogłaszane w Rocznikach Towarzystwa Przyjaciół Nauk, rozprawy teoretycznoliterackie, jak i biograficzne wstępy do poszczególnych wydań pisarzy i poetów, m.in. w edycji Tadeusza Mostowskiego itp.⁴¹

Bentkowski jako absolwent uniwersytetu niemieckiego, zarażony pedantyzmem tamtejszych uczonych, skłaniał się ku temu, by iść szlakiem wytyczonym przez polihistorów, encyklopedystów i erudytów, jakich sporo pojawiło się w Niemczech w drugiej połowie XVIII i w początkach XIX wieku. Dlatego rozumiałym jest, że szukał także wzorów u teoretyków i historyków takich jak: Krzysztof August Heumann, Girolamo Tiramboschi, Ludwik Wachler, Jan G. Eichorn czy Eduin Juliusz Koch.

Według J. Korpały, Bentkowski w układzie dzieła wzorował się na Heumannie i Wachlerze. K.A. Heumann zalecał, by materiał opracowywać w układzie chronologicznym bądź każdą dyscyplinę lub rodzaj literacki z osobna. Takie podejście napotykaemy również u Bentkowskiego⁴². Z *Powszechnej historii literatury* L. Wachlera⁴³, kontynuatora poglądów K.A. Heumanna, przyjął koncepcję historycznego ujmowania literatury, tj. wiązania literatury i badań nad nią z całokształtem życia umysłowego narodu w określonym momencie dziejowym. Świadczy o tym zawarta w tomie pierwszym (*Historii literatury polskiej*) część pierwsza o charakterze opisowym pt. *O stanie nauk w Polsce od zaprowadzenia chrześcijaństwa aż do naszych czasów...* W jej pierwszym rozdziale Bentkowski przedstawił, podobnie jak Wachler (we wstępie historyczno-kulturalnym swego podręcznika), czynniki ułatwiające, w drugim zaś utrudniające rozwój oświaty i piśmiennictwa w Polsce⁴⁴.

jakowem, wyrażają natychmiast, czyli je mieli w ręku, lub je z obcych tylko opisów znają”, zob. F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej*, op. cit., t. 1, *Przedmowa*, s. IX, XI.

⁴¹ S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 117.

⁴² Krzysztof August Heumann, autor podręcznika *Conspectus Reipublicae sive ad Historiam Literariam iuventuti studiosae perta a...* (Hanover 1718), w którym dokonał przeglądu literatury powszechnej w sposób zwięzły obejmując najważniejsze wiadomości. Zob. M. Mann, *Rozwój syntezy literackiej*, op. cit., s. 48–50; J. Korpała, *Zarys dziejów bibliografii w Polsce*, op. cit., s. 56.

⁴³ Ludwik Wachler, autor dzieła *Versuch einer allgemeinen Geschichte der Litteratur* (4 tomy: 1794, 1794, 1796, 1801), doprowadzonego do połowy XVII wieku. Za cel swej *Powszechnej historii literatury* postawił podawanie wiadomości wyłącznie o pisarzach znaczących, którzy wywarli wpływ na całą literaturę bądź na jej stan w danym kraju, zob. M. Mann, *Rozwój syntezy literackiej*, op. cit., s. 107–108.

⁴⁴ Zob. F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej*, op. cit., t. 1, s. 75–161.

Z *Historii literatury* J.G. Eichorna⁴⁵ Bentkowski zapożyczał pogląd na przedmiot i cel historii⁴⁶. Za G. Tiramboschim⁴⁷ umieszczał w swym wykazie obok dzieł wybitnych autorów i dzieła pomniejsze. Zdaniem zaś T. Sterzyńskiego, na ogólną konstrukcję dzieła Bentkowskiego, zwłaszcza na jego część bibliograficzną, wpłynął podręcznik Kocha z zakresu literatury niemieckiej *Compendium der deutsche Literatur geschichte von den älsten Zeit bis auf Lesings Tod...*, do którego praca Bentkowskiego była bardzo zbliżona⁴⁸.

Charakter pracy Bentkowskiego w dużym stopniu określony został przez źródła, z których w Polsce wyrastała synteza historycznoliteracka, a mianowicie: bibliografię, klasycystyczną poetykę, związaną z nią krytykę literacką oraz żywotopisarstwo, które występowało do czasów jemu współczesnych w formie dykcjonarzy czy elogiów⁴⁹.

Początkowo były to tylko opisy książek oraz skąpe wiadomości biograficzne. Z czasem narodził się schemat artykułu biobibliograficznego zawierającego *vita et scripta* pisarza. Pierwszymi ambitnymi próbami biograficzno-bibliograficznych informacji, dotyczących całokształtu piśmiennictwa, które poprzedziły dzieło Bentkowskiego, były prace Szymona Starowolskiego *Scriptorum polonicorum Hecatontas centum illustrium Poloniae scriptorum elogia et Vita Francof. Sumtibus Jacobi de Zetter* (1625)⁵⁰, Józefa Jabłonowskiego *Patriae reipublicae litterariae, Sarmatis, Amasonibusque eruditus Josephus Princeps Jablonovius etc. Museum Polonium seu collectionem In Regno Poloniae et M. D. Lituaniae scriptorum editorum et edendorum dicat* (1752)⁵¹, Jana Daniela Janockiego *Lexicon derer izt lebenden Gelehrten in Polen Breslau b. J.J. Korn* (1755)⁵² czy też Józefa Andrzeja Załuskiego *Bibliotheca poetarum polonorum qui patrio sermone scripserunt* (1752)⁵³.

⁴⁵ Jan G. Eichorn, autor podręcznika *Literargeschichte* (1799) oraz obszernej sześciotomowej historii literatury i nauk od czasów najdawniejszych do końca XVIII w. pt. *Geschichte der Literatur non ihrem Ursprunge nie auf die neueste Zeit* (Göttingen 1805–1812). Zob. M. Mann, *Rozwój syntezy literackiej*, op. cit., s. 109–111.

⁴⁶ S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 118–119.

⁴⁷ Hieronim Tiramboschi ułożył w jedną całość wiadomości o piśmiennictwie włoskim i rzymskim, rezultatem czego było ogromne dzieło *Historia literatury włoskiej*, w którym autor zastosował porządek chronologiczny i zawarł ogromną biografię. Zob. M. Mann, *Rozwój syntezy literackiej*, op. cit., s. 60–63.

⁴⁸ Berlin 1790–1798; T. Sterzyński, *Feliks Bentkowski jako historyk literatury*, op. cit., s. 25–30.

⁴⁹ Choćby *Dykcjonarz poetów polskich* H. Juszyńskiego czy *Scriptorum Polonicorum Hecatontas* S. Starowolskiego nazywane w przedmowie przez Bentkowskiego elogium; S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 117.

⁵⁰ Zob. F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej*, op. cit., t. 1, s. 4.

⁵¹ Ibidem, s. 40.

⁵² Ibidem, s. 47.

⁵³ J. Kapuścik, *Mecenas i uczoney J.M. Ossoliński i jego działalność historycznoliteracka*, Kraków 1979, s. 77–78; zob. F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej*, op. cit., t. 1, s. 31.

Z reguły elogium składało się z życiorysu, charakterystyki i oceny twórczości danego pisarza. U Bentkowskiego po życiorysie następowało bibliograficzne wyliczenie dzieł danego pisarza jako dowód jego zasług. Spotykamy też inne sposoby informacji o pisarzu, jak próby krótkich analiz i ocen jego twórczości, niekiedy samodzielne, częściej jednak w postaci cytowanych sądów, które zaczerpnięte były z dzieł innych ówczesnych autorów (powag klasycystycznych). Bentkowski w dziejach polskiej historiografii po raz pierwszy podejmował takie próby analiz i ocen licznych pisarzy⁵⁴. Był to sposób postępowania charakterystyczny dla okresu XVIII/XIX wieku, oparty na wzorach teoretyków niemieckich⁵⁵.

Jak trafnie dostrzegł Maurycy Mann, „historycy literatury tak w Niemczech, jak i w innych krajach przez cały wiek XVIII są z powołania kompilatorami”⁵⁶. Wyjątkowo tylko niektórzy z nich podejmowali własne badania. Ogół zadowalała się raczej powielaniem cudzego sądu niż ryzykowaniem wypowiedzianego własnego. Czyniono to nawet w wypadku, gdy znano omawiane dzieło z autopsji. Praktyk tych nie zaniechano u nas w XIX stuleciu, co więcej – udoskonalono je⁵⁷.

Niesamodzielnosc ocen pisarzy Bentkowski tłumaczył tym, że nie czuje się kompetentny w wypowiedzianiu sądów o każdym z nich, gdyż jeden człowiek nie jest w stanie mieć wiedzy o „tylu dziełach różnego rodzaju” zarówno z nauk humanistycznych, jak i ścisłych. Myśląc o względach należnych osobom żyjącym, jednocześnie cytował zdania obce „przyzwoitych” w jego mniemaniu „sędziów”, jak Stanisław Kostka Potocki, Franciszek Dmochowski czy Ludwik Osiński⁵⁸.

Przypomnijmy, że historia literatury na zachodzie Europy ukształtowała się pod koniec XVIII wieku, opierając się na poetyce, filologii, krytyce literackiej i bibliografii. Na jej rozwój jako samodzielnej dziedziny nauki o literaturze wpłynął znacznie historyzm romantyczny (ukształtowany pod wpływem Georga Wilhelma Friedricha Hegla) oraz zainteresowanie kulturami archaicznymi i przeszłością narodową⁵⁹. Charakterystyczne, że jeszcze w XVIII stuleciu w Polsce zwrócił uwagę na to Jan Andrzej Załuski, erudyta i praktyk w zakresie bibliografii, który dostrzegał już, iż ta ostatnia nie jest jednoznaczna z historią literatury⁶⁰.

⁵⁴ S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 120–121.

⁵⁵ J. Kapuścik, *W.A. Maciejowski i jego „Piśmiennictwo polskie”. Między bibliografią a historią literatury*, Warszawa 1985, s. 119.

⁵⁶ M. Mann, *Rozwój syntezy literackiej od jej początków do Gervinusa*, op. cit., s. 261.

⁵⁷ J. Kapuścik, *W.A. Maciejowski i jego „Piśmiennictwo polskie”*, op. cit., s. 228.

⁵⁸ F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej*, t. 1, *Przedmowa*, op. cit., s. XI; J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, op. cit., s. 109–110.

⁵⁹ S.v. *Historia literatury*, [w:] *Wielka encyklopedia PWN*, t. 11, Warszawa 2002, s. 338.

⁶⁰ T. Mikułski, *Historia literatury wobec zagadnień księgoznawstwa*, [w:] *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*, Wrocław 1951, s. 65–66; J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, op. cit., s. 104.

Bentkowski jako uczeń szkoły filologicznej A.F. Wolffa, obdarzony zmysłem krytycznym, jak słusznie zauważył T. Sterzyński, posiadał wiele cech, które zaważyły na tym, by mógł stać się właściwym twórcą nowej dyscypliny naukowej – historii literatury polskiej⁶¹.

O roli, jaką odegrał w polskiej nauce o literaturze, świadczy duża poczytność jego dzieła wśród jemu współczesnych, jak i krytyczne nim zainteresowanie (np. w postaci teoretycznych dyskusji).

Ukazanie się *Historii literatury polskiej* Bentkowskiego spowodowało ożywioną dyskusję naukową nad jej tytułem, pojęciem „literatura”, jego znaczeniem i zakresem. Jako pierwszy wystąpił Jan Śniadecki (powszechnie uznany za autorytet nie tylko w dziedzinie nauk ścisłych, jak matematyka czy astronomia). W liście do Bentkowskiego z 17 stycznia 1814 r. zwrócił uwagę na niezgodność między tytułem a treścią i układem dzieła⁶². Natomiast w teoretycznej rozprawie *O literaturze* tenże badacz zarysował podstawy historii literatury jako nauki odrębnej oraz podjął się określenia jej przedmiotu i zakresu badań. Na wstępie postawił pytanie, czy „bibliografia powszechna” nie jest tym samym co jego literatura. Czy ta pierwsza nie jest „składem i źródłem”, z którego ta druga się wywodzi? Dalej stwierdzał, że tworzenie dzieł staje się rzemiosłem, co wcale nie musi oznaczać postępu w nauce, gdyż można „[...] wiele pisać i drukować, a mało robić postępu w naukach; a jeżeli nie wszyscy chodzący około nauk piszą, rejestr ksiąg nie jest zawsze dokładnym rejestrem myśli i poznań ludzkich”. Ostatecznie oceniając ówczesny stan piśmiennictwa konkludował: „[...] jedne książki są kilkakrotnym powtórzeniem drugich, to jest albo ich wydoskonaleniem albo zepsuciem, [...] a często popisem dumy, zazdrości, wielkiego o sobie rozumienia, uprzedzenia narodowego”. Pojęcie „literatura” uważał za wieloznaczne, stąd, jak pisał, u wszystkich niemal narodów ma ono różne znaczenie. Dla Śniadeckiego historia literatury to „smakowne i umiejętne rozbieranie pisarzy wzorowych do upatrzenia w nich prawideł porządku, mocy i piękności i do sądzenia z pożytkiem o ich sztuce pisania”⁶³.

W słowach tych J. Śniadecki, dokonując rozdziału literatury od bibliografii, wskazywał, że ta pierwsza powinna zajmować się tylko sztuką wymowy i sztuką pisania po to, by określić prawidła piękna dzieł literackich i wyjaśnić talent danego pisarza.

Do tej dyskusji włączył się także inny uczonego tego okresu, G.E. Grodek, który pod wpływem książki Bentkowskiego podjął rozważania teoretyczne, publikując artykuł pt. *O znaczeniu, celu i osnowie literatury w powszechności*.

⁶¹ T. Sterzyński, *Feliks Bentkowski jako historyk literatury*, op. cit., s. 27.

⁶² M. Baliński, *Pamiętniki o Janie Śniadeckim*, Wilno 1865, t. 2, s. 394–395; J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, op. cit., s. 113.

⁶³ J. Śniadecki, *Wybór pism naukowych. Pisma humanistyczne*, oprac. i wstęp Z. Libera, Warszawa 1954, s. 92–93, 100.

Próbował w nim wyjaśnić m.in. pojęcie literatura i określić podstawy historii literatury jako odrębnej nauki⁶⁴.

W toczącej się dysypucie w dużej mierze przeważały opinie o nieadekwatności tytułu do zawartości treściowej dzieła Bentkowskiego. Tego zdania co Śniadecki był Joachim Lelewel⁶⁵ oraz Jerzy Maksymilian Ossoliński⁶⁶. W opinii Tadeusza Mikulskiego dyskusja ta okazała się potrzebna, gdyż zamknęła „okres wahań i nieporozumień”, jeśli chodzi o badania historycznoliterackie⁶⁷. Według S. Makowskiego od czasu wystąpienia Śniadeckiego bibliografia i historia literatury poszły w zasadzie odrębnymi drogami, a historia literatury zrywając dotychczasowy związek z bibliografią zwróciła się ostatecznie ku filologii⁶⁸.

Historia literatury polskiej Bentkowskiego powstająca równoległe z opracowaniami bibliograficznymi J.M. Ossolińskiego, M.H. Juszyńskiego, J.W. Bandtkiego tworzyła fundament pod przyszłą syntezę historii literatury polskiej⁶⁹, jednocześnie rozpoczynając naukowe studium historii literatury polskiej. Miała ona charakter materiałowy, a elementy bibliografii górowały w niej nad ocenami historycznoliterackimi⁷⁰.

Dlatego przyjmuje się, że stworzenie zasad naukowej analizy dziejów piśmiennictwa polskiego jest zasługą XIX wieku. Dopiero bowiem w dziele Bentkowskiego można było obserwować proces wyodrębniania się syntezy historycznoliterackiej, w którym element bibliograficzny współgrał z elementami: historycznym, biograficznym i estetycznym. Mimo że elementy historycznoliterackie ustępowały w nim jeszcze miejsca bibliografii czy biografii, działo się to w zasadzie po raz ostatni. Stąd zdaniem T. Mikulskiego rezultatem dzieła Bentkowskiego, aczkolwiek nieoczekiwanie dla jej autora, było to, że „związek tożsamości między historią literatury a bibliografią został wyraźnie przerwany”⁷¹. Po wydaniu *Historii literatury polskiej* Bentkowskiego doszło bowiem do

⁶⁴ E. Grodek, „Tygodnik Wileński”, 1816, nr 12; zob. S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 124; J. Śniadecki, *Wybór pism naukowych*, op. cit., s. 160; T. Mikulski, *Historia literatury wobec zagadnień księgoznawstwa*, op. cit., s. 68.

⁶⁵ J. Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, Wilno 1826, t. 2, s. 160.

⁶⁶ *List w przedmiocie Historii Literatury Polskiej pisany z Wiednia przez Józefa Maximiliana z Tęczyna Hrabiego Ossolińskiego do księcia A.C. [Czartoryskiego]*, drukowany w „Dzienniku Warszawskim”, 1825, t. 2, s. 48.

⁶⁷ T. Mikulski, *Historia literatury wobec zagadnień księgoznawstwa*, op. cit., s. 68.

⁶⁸ S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 124; T. Mikulski, *Historia literatury wobec zagadnień księgoznawstwa*, op. cit., s. 68. Historia literatury stanowi współcześnie gałąź nauki o literaturze obejmującą badania przebiegu procesu historycznoliterackiego i jego elementów: dzieł, twórczości pisarzy, gatunków literackich, prądów i okresów literackich oraz życia literackiego. Zob. s.v. *Historia literatury*, [w:] *Wielka encyklopedia PWN*, t. 11, Warszawa 2002, s. 338.

⁶⁹ J. Kapuściak, *W.A. Maciejowski i jego „Piśmiennictwo polskie”*, op. cit., s. 129.

⁷⁰ Idem, *Mecenas i uczoney J.M. Ossoliński i jego działalność historycznoliteracka*, Kraków 1979, s. 77–78.

⁷¹ Ibidem, s. 68.

samookreślenia się historii literatury i oddzielenia jej od bibliografii. Tak więc historia literatury przez określenie swojego przedmiotu i celu badań odłączyła się wówczas jednoznacznie od bibliografii, żywotopisarstwa i krytyki literackiej, z których wzięła swój początek i z którymi przez długi czas ją utożsamiano⁷² (co zostało już nadmienione). Był to niewątpliwie moment zwrotny dla kształtowania się autonomicznego przedmiotu, zadań i metody nauki o literaturze.

Jak już wspomniano wyżej, to rozgraniczenie dość jasno rysowało się F. Bentkowskiemu. Wprawdzie tytuł dzieła *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych* może nasuwać wątpliwości, czy warszawski profesor nie utożsamiał jej ze spisem. Jednakże w przedmowie do swego dzieła autor je rozwiewa. Bentkowski zdawał sobie sprawę, że daje w swym kompendium zaledwie „surowe materiały”, z których dopiero „łatwiej się da z czasem utworzyć ozdobna budowla”⁷³.

Mimo swych niedoskonałości (o jakich miał świadomość jej autor) tak ukształtowana *Historia literatury polskiej* zyskała ogromną popularność, powodując niespotykane poruszenie wśród jemu współczesnych. Pod jej wpływem nastąpił rozwój ruchu bibliofilskiego i bibliomańskiego oraz spotęgowanie prac bibliograficznych. To skłoniło do poszukiwań i kompletowania licznych dzieł z zakresu piśmiennictwa polskiego, nieujętych przez Bentkowskiego⁷⁴. Dzięki niej uratowano sporo zapomnianych starodruków i manuskryptów. Rozwinęły się m.in. biblioteki Czartoryskich w Puławach, Działyńskich w Kórniku czy Tarnowskich w Dzikowie⁷⁵.

Dzieło Bentkowskiego wywołało duże zainteresowanie w środowisku naukowym Warszawy, zdobywając rozgłos także poza granicami Królestwa Polskiego⁷⁶. Spełniając rolę przewodnika po literaturze staropolskiej, stało się impulsem do dalszych badań w tym zakresie. Pojawiło się wielu badaczy, którzy przez długie lata je uzupełniali. Z bardziej znaczących należy wymienić Adama Tomasza Chłędowskiego, Jana Gwalberta Styczyńskiego, Ludwika Sobolewskiego czy Antoniego Moszyńskiego, których uzupełnienia ukazywały się w „Dzienniku Wileńskim” w latach 1818–1825. Jedynie pierwszego z nich, dopełnienie do *Historii literatury polskiej* Bentkowskiego, wyszło osobno drukiem pt. *Spis dzieł polskich opuszczonych lub niedokładnie oznaczonych u Bentkowskiego w Historii literatury polskiej przez...*⁷⁷.

⁷² S. Makowski, *O najdawniejszych podręcznikach historii literatury polskiej*, op. cit., s. 25.

⁷³ F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej*, op. cit., t. 1, s. XIII; J. Kapuścik, *Mecenas i uczyony J.M. Ossoliński*, op. cit., s. 127.

⁷⁴ J. Kapuścik, *W.A. Maciejowski i jego „Piśmiennictwo polskie”*, op. cit., s. 118; S. Makowski, *Feliks Bentkowski 1781–1852*, op. cit., s. 123.

⁷⁵ Ibidem, s. 124.

⁷⁶ Ibidem, s. 125.

⁷⁷ Ibidem; A.T. Chłędowski, *Spis dzieł polskich opuszczonych lub niedokładnie oznaczonych...*, Lwów 1818, zob. strona tytułowa.

Samemu Bentkowskiemu *Historia literatury polskiej* przyniosła sławę, zaszczyty oraz nagrody. Uniwersytet Jagielloński obdarował go dyplomem doktora filozofii 15 maja 1816, Towarzystwo Naukowe Krakowskie wybrało go na swego czynnego członka 9 lutego 1817, a nowo powstałe Towarzystwo Naukowe Płockie 5 czerwca 1820 zaprosiło go na swego opiekuna.

Jeszcze w 1816 r. car Aleksander I ofiarował za nią Bentkowskiemu pierścień brylantowy (prawdopodobnie za namową A. Czartoryskiego, któremu dedykował swoją *Historię literatury polskiej*)⁷⁸.

Zastanawiający jest fakt, że dzieło to pomimo roli, jaką odegrało w dziejach bibliografii i piśmiennictwa polskiego, zostało wznowione tylko raz, w 1982 r. w nakładzie 1300 egzemplarzy, techniką fotooffsetową, na podstawie egzemplarza udostępnionego przez Bibliotekę Narodową. Samą inicjatywę ponownej edycji tego pomnikowego dzieła przypisać należy Zjednoczonemu Księgarstwu Polskiemu, które zleciło to zadanie Wydawnictwom Artystycznym i Filmowym⁷⁹. Przymuszczać należy, że celem zachowania w nienaruszonym stanie pierwszego oryginalnego wydania, którego niewątpliwie wiele egzemplarzy uległo zacytaniu. Stało się tak, ponieważ już za czasów Bentkowskiego wszystkie tomy jego dzieła szybko się rozeszły, dlatego brakowało ich w obiegu księgarskim.

Helena M. Choraczyńska

THE ROOTS OF *HISTORIA LITERATURY POLSKIEJ* BY FELIKS BENTKOWSKI

Summary

2014 brings the bicentennial of the publication of the *Historia literatury polskiej wystawionej w spisie dzieł drukiem ogłoszonych* [*The History of Polish Literature Presented in the Catalogue of Printed Works*] printed in Warsaw and Vilnius in two volumes. The article traces the origins of the work. In particular, the political situation of Warsaw, the capital of the Duchy of Warsaw is presented as an environment which greatly influenced the development of Polish literary studies. The initiatives undertaken by the Warsaw Society of Friends of Sciences [Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk] to create and publish a textbook of Polish literature are discussed at length, with particular focus on the various authors working in the field. The book mentioned in the title was to be a school textbook, but it evolved to become a monumental two-volume work. Its origins, the idea behind it and the Bentkowski's writing process are also discussed. One of the issues presented is the question regarding the date of when Bentkowski initiated the work. The author also discusses the workshop and its background utilised by Bentkowski, including the literary collections and research of other scholars which were made available to him. Finally it presents the high praise the work received, including the rewards and fame it brought to its author. In spite of this positive reception of the work, there was no second edition until the 1980s.

⁷⁸ Dedykacja poprzedza przedmowę w tomie I *Historii literatury polskiej* jak następuje: „Jaśnie oświeconemu Xiążęciu JMCI na Klewaniu i Żukowie Adamowi Czartoryskiemu...”, zob. F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej*, t. 1, op. cit., nb.

⁷⁹ T. Szperna, *Historia literatury polskiej Feliksa Bentkowskiego*, op. cit., s. 36.